

The Emergence and Expansion of the Kharijites in Sistan and Kerman Based on the Center–Periphery Theory: A Historical–Sociological Analysis with Emphasis on Ethnic and Geographical Characteristics

Mohammadhossein. Noormandipour¹, Mahboobeh. Esmaeili^{2*}

¹ PhD Student of Islamic History, Department of History, Sha.C., Islamic Azad University, Shahrood, Iran

² Assistant Professor, Department of History, Sha.C., Islamic Azad University, Shahrood, Iran

* Corresponding author email address: m.esmaili@iau-shahrood.ac.ir

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Noormandipour, M., & Esmaeili, M. (2025). The Emergence and Expansion of the Kharijites in Sistan and Kerman Based on the Center–Periphery Theory: A Historical–Sociological Analysis with Emphasis on Ethnic and Geographical Characteristics. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 4(4), 1-18.

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

This study, drawing on the center–periphery theory, investigates the role of geographical, ethnic, and structural factors in the emergence and consolidation of the Kharijites in the regions of Sistan and Kerman. According to this theory, in centralized political systems, peripheral regions often experience administrative instability, weak central control, ethnic divisions, and chronic marginalization, thereby creating a conducive environment for the growth of opposition movements and local resistance. The primary research question posed by this study is: Why were the Kharijites able to establish a stable presence in Sistan and Kerman, while such a presence was not feasible in the central territories of the caliphate? The methodology is historical–analytical, relying on classical sources and contemporary research to examine the interactions between the structure of the caliphate and the peripheral regions of Iran. The findings reveal that the diverse tribal structure, distance from the center, administrative weakness, intra-ethnic conflicts, and fiscal pressures in these two regions enabled the Kharijites to establish an “alternative authority” within the framework of the caliphate. Consequently, the presence of the Kharijites in Sistan and Kerman should be interpreted as an instance of peripheral action against the center—an action rooted both in geographical marginalization and the desire to reclaim local identity and resist domination.

Keywords: *Kharijites, center and periphery, Sistan, Kerman, peripheral movement, alternative authority*

EXTENDED ABSTRACT

The emergence and expansion of the Kharijites in Sistan and Kerman during the early Islamic centuries cannot be fully understood without reference to the structural imbalance between central authority and peripheral regions. Applying the center–periphery theory offers a rich explanatory framework to investigate how these fringe regions became fertile ground for radical movements. This theory, originally rooted in economic and political sociology, postulates that in centralized systems, peripheral areas suffer from administrative neglect, cultural alienation, and infrastructural underdevelopment, making them susceptible to insurgent ideologies. As articulated by Wallerstein, the periphery is marked by structural deprivation and recurring resistance to the hegemonic center (Wallerstein, 1980). In the case of Sistan and Kerman—regions located at the eastern margins of the Umayyad and Abbasid caliphates—the convergence of tribal heterogeneity, ethnic marginality, economic disparity, and geographic remoteness created an environment conducive to the emergence of an "alternative authority" spearheaded by the Kharijites. These movements, far from being mere theological aberrations, constituted social and political expressions of resistance rooted in the lived realities of the periphery (Hagemann et al., 2020; Kenney, 1991).

A critical element facilitating the Kharijite stronghold in these regions was their geographic distance from the caliphal center in Damascus and later Baghdad. According to Yāqūt al-Ḥamawī, the remoteness of Sistan made communication and military deployment from the capital slow and ineffective, often arriving months after insurrections had erupted (Yāqūt al-Ḥamawī, 1997). This lag in response allowed opposition forces ample time to organize, recruit, and entrench themselves. In terms of environmental determinism, the harsh terrain of southeastern Iran—replete with deserts, swamps, and mountain ranges—created natural fortifications that impeded centralized intervention and favored localized guerrilla tactics. Fred Donner identifies the challenge of asserting control over such distant provinces as a recurrent theme in early Islamic governance (Crone, 2003). More broadly, the failure of the caliphate to maintain a consistent presence or establish effective bureaucratic systems in these regions only magnified the autonomy of local actors. Indeed, as Kennedy notes, the provincial administration of the caliphate was often staffed by transient appointees lacking the capacity or will to integrate tribal societies into the imperial order (Kennedy, 2004).

The tribal and ethnic configuration of Sistan and Kerman further exacerbated this structural disjunction. With a mix of Arab settler tribes and indigenous Iranian groups such as the Baloch and Kurmanj, these regions were mosaics of semi-autonomous communities. Many of these tribes were historically antagonistic toward one another, and their rivalry created a fragmented social landscape vulnerable to manipulation and external influence. Crone and Donner both suggest that such tribal segmentation fostered an environment where anti-central ideologies like those of the Kharijites could easily gain traction (Crone, 1980; Donner, 1981). The caliphate's policy of divide-and-rule—pitting one tribe against another to maintain dominance—often backfired, leading to cycles of retaliation and further instability. The Kharijites, with their anti-elitist rhetoric and emphasis on egalitarian Islamic principles, found a receptive audience among disenfranchised tribal factions. The fact that many local leaders tacitly or openly supported the Kharijites, either as ideological allies or as strategic partners against rivals, illustrates the porous boundaries between resistance and co-optation in frontier zones (Bosworth, 1994).

From a religious perspective, the doctrinal message of the Kharijites resonated strongly in the peripheries, where Islam had not yet been fully institutionalized under orthodox paradigms. As Madelung

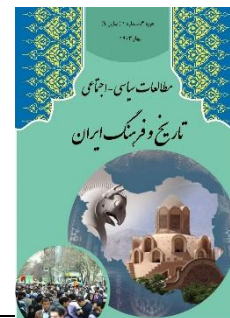
explains, the Kharijites' theological emphasis on justice ('adl), merit-based leadership, and the rejection of dynastic caliphate appealed to populations alienated by the aristocratic and Arab-centric policies of the Umayyads and Abbasids (Madelung, 1997). This ideological appeal was magnified in regions like Sistan and Kerman, where pre-Islamic belief systems such as Zoroastrianism and local cults had only recently been supplanted and where Islamic learning was still inchoate. In such a context, the Kharijite emphasis on Qur'anic literalism and moral absolutism gained a foothold. The writings of Sajistani, who catalogued diverse sectarian tendencies in Sistan, reflect the pluralism and ideological ferment of the time (Sajistani, 1993). Furthermore, James Scott's concept of "infrapolitics" is instructive here: in societies where state ideology fails to dominate, subaltern groups often produce and maintain alternative normative systems beneath the surface of official discourse (Scott, 2009). The Kharijites' ability to articulate a coherent, populist religious counter-narrative positioned them as not just dissenters but as potential governors in their own right.

Economically, the imbalance between the resource-rich center and the resource-extractive periphery created fertile ground for rebellion. The caliphate's fiscal policies heavily favored the heartlands of Iraq, Syria, and Egypt, while frontier regions like Sistan and Kerman were subjected to high taxation with little reinvestment. As Lambton has demonstrated, such extractive economic systems sow deep resentment, particularly when coupled with administrative corruption and discriminatory taxation practices (Lambton, 1988). The Kharijites capitalized on this economic injustice by proposing a redistributionist agenda: equal division of booty, abolition of hereditary privilege, and equitable access to religious and administrative authority. These principles were not merely utopian ideals but strategic mobilization tools aimed at the economically disenfranchised. Hagemann's quantitative analysis confirms that economic marginality often correlates with high frequencies of sectarian rebellion (Hagemann et al., 2020). Moreover, in regions with limited infrastructure, rudimentary market systems, and volatile climatic conditions, promises of justice and equity carried immense persuasive power.

Finally, the long-term endurance of the Kharijite movement in southeastern Iran can be partially attributed to the memory cultures and oral traditions of the tribal communities inhabiting the region. Stories of foreign valor, piety, and defiance were passed down through generations, solidifying a heroic narrative that transcended doctrinal adherence. In this regard, the Kharijites became embedded not only in the political but also the cultural imagination of the periphery. As Berkey notes, the transmission of religious authority and historical consciousness in Islamic societies often occurred through informal channels, especially in frontier areas lacking institutional ulama or standardized curricula (Berkey, 2003). This decentralized dissemination of historical memory ensured that the ideological seeds planted by the Kharijites continued to bear fruit even in the absence of formal organization. The endurance of their legacy underscores the role of the periphery not merely as a reactive zone, but as a crucible for alternative imaginaries of governance, justice, and faith.

In conclusion, this study has illustrated that the entrenchment of the Kharijites in Sistan and Kerman was not an isolated episode of sectarian extremism, but a symptom of deeper structural contradictions within the caliphal system. Their emergence should be read as a political and sociological response to marginalization, not merely a theological deviation. The combination of administrative neglect, geographic remoteness, ethnic fragmentation, and economic exploitation created the conditions under which alternative movements could flourish. The Kharijites, in this sense, represented more than a

radical fringe; they embodied the aspirations, frustrations, and agency of the periphery in the face of an increasingly centralized and exclusionary imperial order. Their story is a powerful reminder that the margins of empire are never inert but are often sites of innovation, resistance, and counter-sovereignty.

ظهور و گسترش خوارج در سیستان و کرمان بر پایه نظریه تمرکز و پیرامون: تحلیلی تاریخی-اجتماعی با تأکید بر ویژگی‌های قومی و جغرافیایی

محمدحسین نورمندی پور^۱، محبوبه اسماعیلی^۲

۱. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، گروه تاریخ، واحد شاهرود، دانشگاه آزاد اسلامی، شاهرود، ایران

۲. استادیار گروه تاریخ، واحد شاهرود، دانشگاه آزاد اسلامی، شاهرود، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: m.esmaili@iau-shahrood.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

نورمندی پور، محمدحسین، و اسماعیلی، محبوبه. (۱۴۰۴). ظهور و گسترش خوارج در سیستان و کرمان بر پایه نظریه تمرکز و پیرامون: تحلیلی تاریخی-اجتماعی با تأکید بر ویژگی‌های قومی و جغرافیایی. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۴(۴)، ۱-۱۸.

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از نظریه تمرکز و پیرامون، به بررسی نقش عوامل جغرافیایی، قومی و ساختاری در ظهور و تثبیت خوارج در مناطق سیستان و کرمان می‌پردازد. بر اساس این نظریه، در نظام‌های متمرکز سیاسی، نواحی پیرامونی معمولاً دچار بی‌ثباتی اداری، ضعف کنترل مرکزی، شکاف‌های قومی، و محرومیت مزمن‌اند و به همین دلیل، بستر مناسبی برای رشد جنبش‌های معارض و مقاومت‌های محلی فراهم می‌شود. پرسش اصلی این تحقیق آن است که چرا خوارج توانستند در سیستان و کرمان به شکلی پایدار مستقر شوند، در حالی که در مناطق مرکزی خلافت امکان چنین حضوری نداشتند؟ روش پژوهش، تاریخی-تحلیلی است و با مطالعه منابع کهن و تحقیقات معاصر، به بررسی تعامل میان ساختار خلافت و مناطق حاشیه‌ای ایران پرداخته می‌شود. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که ساختار قبیله‌ای متنوع، دوری از مرکز، ضعف کنترل اداری، تضادهای درون‌قومی و فشارهای مالیاتی در این دو منطقه، به خوارج اجازه داد تا نوعی «اقتدار بدیل» در دل ساختار خلافت ایجاد کنند. در نتیجه، حضور خوارج در سیستان و کرمان را باید مصداقی از کنش پیرامون علیه مرکز دانست؛ کنشی که هم ریشه در محرومیت جغرافیایی دارد و هم در میل به بازیابی هویت بومی و مقاومت در برابر سلطه.

کلیدواژه‌گان: خوارج، تمرکز و پیرامون، سیستان، کرمان، جنبش حاشیه‌ای، اقتدار بدیل

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

مقدمه

در نظام‌های متمرکز، رابطه میان مرکز سیاسی و مناطق پیرامونی، همواره رابطه‌ای نابرابر و پرتنش است. نظریه تمرکز و پیرامون، که نخست در حوزه اقتصاد توسعه مطرح شد و سپس در علوم سیاسی و تاریخ اجتماعی نیز بسط یافت، بر این اصل استوار است که مرکز همواره در پی تثبیت اقتدار خود از طریق تمرکز اداری، نظامی و فرهنگی است، در حالی که پیرامون، با ویژگی‌هایی همچون فاصله‌گیری جغرافیایی، تنوع قومی، ضعف نظارت، و ساختارهای غیررسمی قدرت، مستعد شکل‌گیری مقاومت، سرکشی و ظهور بازیگران بدیل است. در این راستا، مطالعه جنبش خوارج در قرون نخستین اسلامی، به‌ویژه در مناطق شرقی ایران چون سیستان و کرمان، نمونه‌ای تاریخی از مقاومت پیرامونی علیه مرکز خلافت اموی محسوب می‌شود.

سیستان و کرمان در عصر اموی، دو نقطه پیرامونی در ساختار خلافت بودند: بافت قبیله‌ای متکثر، اقلیم صعب‌العبور، فاصله از پایتخت، تضعیف نظم اداری، و کشمکش‌های درونی میان قبایل عرب و اقوام بومی، این نواحی را در زمره حاشیه‌هایی قرار داد که خلافت قادر به کنترل مؤثر و پایدار آن‌ها نبود. همین شکاف ساختاری، زمینه‌ساز ظهور خوارج به‌عنوان نیرویی مقاوم شد که نه‌فقط بر پایه عقاید مذهبی، بلکه بر اساس نوعی واکنش ساختاری به اقتدار مرکزی خلافت شکل گرفت. آنچه در نواحی شرقی ایران رخ داد، نه صرفاً بروز یک فرقه مذهبی، بلکه بروز یک ساختار اعتراضی علیه تمرکز خلافت بود؛ ساختاری که با بهره‌گیری از خلأهای قدرت در پیرامون، توانست خود را به‌صورت نیرویی نظامی، مالی و حتی فرهنگی تثبیت کند.

پژوهش پیش‌رو با تکیه بر این چارچوب نظری، تلاش دارد تا نشان دهد که خوارج چگونه در بستر شکاف مرکز-پیرامون رشد کردند، چرا در سیستان و کرمان ماندگار شدند، و چگونه توانستند در مقابل دستگاه خلافت، نوعی هویت سیاسی و مقاومت بومی را نمایندگی کنند. این مطالعه، گامی در جهت فهم بهتر مناسبات قدرت، جغرافیا و مقاومت در تاریخ سیاسی ایران در دوران خلافت اسلامی است.

ادبیات تحقیق

پژوهش درباره خوارج، به‌ویژه در بستر جغرافیایی ایران، سابقه‌ای نسبتاً گسترده در مطالعات تاریخی دارد. اغلب این مطالعات به‌صورت توصیفی یا وقایع‌نگارانه انجام شده‌اند و تمرکز اصلی آن‌ها بر چگونگی درگیری خوارج با خلافت اموی و عباسی، معرفی فرقه‌ها (مانند ازارقه، صفریه، نجدات و ...) و رهبران نظامی آنان بوده است. با این حال، پژوهش‌هایی که از دیدگاه ساختاری و با تأکید بر مفهوم «پیرامون» به تحلیل این جنبش پرداخته باشند، بسیار اندک و غالباً پراکنده‌اند.

زرین‌کوب در بررسی تاریخ ایران پس از اسلام، به نقش پررنگ سیستان در مقاومت علیه قدرت‌های مرکزی اشاره می‌کند، ولی به‌صورت نظری این وضعیت را تبیین نمی‌کند. او سیستان را به‌مثابه منطقه‌ای حماسی و وطن‌دوست معرفی می‌کند که از حیث فرهنگی و تاریخی با سایر نواحی ایران متفاوت است. این نگاه، می‌تواند مبنایی برای تحلیل تمرکز-پیرامون باشد، اما به شکل نظری صراحت ندارد (Zarrinkoub, 2005).

در منابع تاریخی کلاسیک مانند تاریخ طبری، بلاذری، ابن‌اثیر و یعقوبی، به تفصیل از حضور، مبارزات و شورش‌های خوارج در نواحی شرقی ایران سخن گفته شده است. در این منابع، به پدیده‌هایی چون ضعف اداری خلافت در این مناطق، پیوستن قبایل بومی به خوارج، و گاه حتی گردآوری خراج توسط خوارج اشاره شده است. این اشارات، گرچه در قالب گزارش تاریخی آمده‌اند، ولی بازتابی از شکاف قدرت میان مرکز و پیرامون هستند که در نظریه تمرکز-پیرامون موضوعیت می‌یابند.

در میان آثار لاتین، Kenney (۱۹۹۱) در کتاب *Muslim Rebels: Kharijites and the Politics of Extremism in Early Islam* خوارج را نه صرفاً یک گروه تندرو، بلکه نوعی جنبش سیاسی با پایگاه اجتماعی در حاشیه‌های جغرافیایی جهان اسلام می‌داند. او نشان می‌دهد که مناطقی چون عمان، جنوب عراق و شرق ایران به دلیل ساختارهای قبیله‌ای و ضعف نظارت مرکزی، مستعد پذیرش اندیشه‌های رادیکال خوارج بوده‌اند. نگاه او به خوبی با مؤلفه‌های نظریه تمرکز-پیرامون سازگار است (Kenney, 1991).

در مطالعه‌ای دیگر، Hagemann et al. (۲۰۲۰) با تحلیل آماری شورش‌های خوارج در قرون نخست اسلامی، نشان داده‌اند که بیشترین تحرکات این گروه در مناطق پیرامونی خلافت رخ داده است. جدول‌هایی که آن‌ها ارائه کرده‌اند، نشان می‌دهد که کرمان و سیستان در کنار شمال آفریقا و عمان، از جمله مناطق با بیشترین فراوانی شورش خوارج بوده‌اند. این تحلیل داده‌محور، به طور ضمنی ساختار مرکز-پیرامون را تأیید می‌کند و زمینه‌ای برای تحلیل مقایسه‌ای فراهم می‌آورد (Hagemann et al., 2020).

در سطح نظری، Immanuel Wallerstein، بنیان‌گذار نظریه نظام جهانی، و Edward Shils از نخستین کسانی هستند که مفهوم «مرکز و پیرامون» را وارد تحلیل‌های تاریخی و اجتماعی کردند. در نگاه آن‌ها، پیرامون همیشه با حاشیه‌نشینی، ضعف زیرساختی، تنوع قومی و مقاومت نسبت به مرکز همراه است. همین الگو را می‌توان در مورد سیستان و کرمان در قرون نخست اسلامی به کار بست؛ جایی که قدرت خلافت قادر به ادغام کامل آن‌ها نبوده و در نتیجه، فضا برای ظهور کنش‌گران بدیل (مانند خوارج) فراهم آمده است (Shils, 1975; Wallerstein, 1974, 1980).

در مجموع، ادبیات موجود گرچه اطلاعات ارزنده‌ای درباره عملکرد نظامی و اعتقادی خوارج فراهم می‌آورد، اما فقدان چارچوب مفهومی دقیق، موجب شده تا جنبه ساختاری و جغرافیایی ظهور آنان مغفول بماند. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از نظریه تمرکز-پیرامون، می‌کوشد با نگاهی کل‌نگر و تحلیلی، پدیده خوارج را به‌عنوان کنش‌گرانی پیرامونی در دل ساختار خلافت اسلامی تحلیل کرده و از سطح روایت‌های سنتی فراتر رود.

مبانی نظری

پژوهش حاضر در تحلیل پدیده ظهور و تثبیت خوارج در سیستان و کرمان، از چارچوب نظری «تمرکز و پیرامون» بهره می‌گیرد. این نظریه که ریشه در اندیشه‌های جامعه‌شناسی و علوم سیاسی دارد، بر رابطه‌ی نابرابر میان قدرت مرکزی و مناطق پیرامونی استوار است. در این رابطه، مرکز به‌عنوان مبدأ تمرکز قدرت، منابع، مشروعیت و تولیدات فرهنگی شناخته می‌شود؛ در حالی که پیرامون، نواحی‌ای با دسترسی محدود به منابع قدرت، تنوع قومی بالا، ضعف نظارت اداری و گرایش به مقاومت یا بازتولید اقتدار بدیل به شمار می‌آید (Wallerstein, 1974). در سطح تاریخی، این نظریه توسط Immanuel Wallerstein در قالب نظریه نظام جهانی توسعه داده شد و سپس در تحلیل مناسبات سیاسی در دولت‌های متمرکز، از جمله ساختار خلافت اسلامی، به کار گرفته شد. در نگاه او، مناطق پیرامونی به دلیل محرومیت ساختاری، همواره مستعد ظهور اشکال متفاوتی از مقاومت، شورش، یا حتی ساخت اقتدار جایگزین هستند (Wallerstein, 1980). همین نگاه در نظریه Edward Shils نیز دیده می‌شود که بر تنش دائمی میان مرکز سیاسی و پیرامون‌های ناهمگون تأکید دارد و این رابطه را منبع تضاد ساختاری مستمر می‌داند (Shils, 1975).

در بستر خلافت اسلامی، به‌ویژه در عصر اموی، نواحی شرقی ایران از جمله سیستان و کرمان، نمونه بارزی از مناطق پیرامونی محسوب می‌شدند. ویژگی‌هایی چون دوری جغرافیایی از مرکز خلافت (دمشق)، دشواری‌های اقلیمی، بافت قبیله‌ای متکثر، بی‌ثباتی اداری و چرخش مکرر والیان، همگی شاخصه‌هایی هستند که در ادبیات نظری پیرامون به آن‌ها به‌عنوان بسترهای مقاومت ساختاری اشاره شده است.

(Bosworth, 1994). در چنین فضایی، خوارج به‌منابه کنش‌گران پیرامونی، با شعارهای عدالت‌طلبانه و دینی، توانستند بخشی از خلأ مشروعیت قدرت مرکزی را پر کرده و به نیروی سیاسی جایگزین در منطقه بدل شوند.

پژوهش‌های اخیر نیز این رویکرد را تقویت کرده‌اند. Kenney (۱۹۹۱) خوارج را نه‌تنها فرقه‌ای مذهبی، بلکه پدیده‌ای اجتماعی-سیاسی می‌داند که در حاشیه‌های نظام خلافت رشد یافتند و در مناطقی مانند عمان، جنوب عراق و شرق ایران، به‌علت ضعف کنترل مرکزی و بافت عشیره‌ای، به سازمان‌های مقاوم بدل شدند (Kenney, 1991). همچنین، Hagemann et al. (۲۰۲۰) در پژوهشی داده‌محور، نشان داده‌اند که بالاترین تراکم شورش‌های خوارج، در مناطقی با مؤلفه‌های ساختاری پیرامونی نظیر سیستان، کرمان و شمال آفریقا ثبت شده است (Hagemann et al., 2020).

بر اساس این مبانی نظری، پژوهش حاضر تلاش دارد تا خوارج را به‌عنوان نمود بارز مقاومت پیرامونی در برابر اقتدار متمرکز خلافت تحلیل کند؛ مقاومتی که نه از دل اختلافات الهیاتی، بلکه از دل شکاف‌های ساختاری برخاسته و در بستر خاص جغرافیایی و اجتماعی جنوب شرقی ایران به تحقق رسیده است.

دوری جغرافیایی و ضعف کنترل خلافت بر سیستان و کرمان

یکی از مهم‌ترین دلایلی که خوارج توانستند در نواحی سیستان و کرمان پایگاه‌های قدرتمندی بیابند، موقعیت جغرافیایی خاص و دوری این مناطق از مرکز خلافت بود. در ساختار سیاسی خلافت اموی و حتی عباسی، فاصله از مرکز به‌معنای کاهش میزان نظارت، تأخیر در پاسخ‌دهی سیاسی، ضعف شبکه‌های امنیتی و نظامی، و در نتیجه افزایش ظرفیت شورش و استقلال‌طلبی بوده است. از منظر نظریه تمرکز-پیرامون، این ویژگی به‌وضوح در مناطقی مانند سیستان و کرمان که در حاشیه‌ی شرقی خلافت قرار داشتند، نمود یافت (Wallerstein, 1980).

در منابع جغرافیایی و تاریخی قرون اولیه اسلامی نیز، این واقعیت به‌وضوح آمده است. یاقوت حموی در معجم‌البلدان اشاره می‌کند که فاصله میان سیستان تا دمشق، پایتخت خلافت اموی، آن‌قدر زیاد بود که «خبر شورش‌ها دیر به مرکز می‌رسید و لشکریان خلافت گاه ماه‌ها بعد از وقوع واقعه وارد منطقه می‌شدند» (Yāqūt al-Ḥamawī, 1997). این تأخیر زمانی، نه تنها کنترل سیاسی را مشکل می‌ساخت، بلکه باعث تقویت حس استقلال و خودسری محلی می‌شد.

خلافت اموی در دوره‌ی تثبیت خود، بیشترین تمرکز نظامی و سیاسی را بر شام، عراق و حجاز قرار داده بود و نواحی شرقی مانند خراسان، سیستان و کرمان غالباً با والیان موقت و گاه ناموفق اداره می‌شدند. این ضعف اداری، بستری مساعد برای رشد جریان‌هایی چون خوارج بود که با استفاده از خلأ قدرت و تأخیرهای اداری، ساختارهای بدیل شبه‌دولتی ایجاد می‌کردند (Kennedy, 2004). تحلیل‌های مدرن نیز تأکید دارند که «در ساختار خلافت، مناطقی که فاصله‌ی زمانی-سیاسی زیادی از مرکز داشتند، بیش از دیگر مناطق مستعد تشکیل کانون‌های مقاومت بودند» (Hagemann et al., 2020).

در کنار بُعد سیاسی، بعد جغرافیایی نیز نقش مهمی ایفا می‌کرد. منطقه‌ی سیستان، با رودخانه‌ی هیرمند، باتلاق‌ها و بیابان‌های وسیعش، و کرمان با کوهستان‌ها و راه‌های صعب‌العبور، هر دو عملاً به مناطق طبیعی مقاومت بدل شده بودند. به تعبیر اصطلاحات ژئوپولیتیک، این نواحی از جمله مناطق «پناهگاهی» بودند که حکومت مرکزی به دشواری می‌توانست در آن‌ها حضور پایدار نظامی داشته باشد (Bosworth, 1994).

تاریخ‌نگاران اسلامی از جمله طبری و بلاذری به‌دفعات به مسائلی چون تعویق در رسیدن سپاه، گم‌شدن قاصدان، و حتی گاه سرپیچی والیان محلی از فرامین مرکزی در این نواحی اشاره کرده‌اند (طبری، ۱۳۸۷، ج ۵، ص ۴۸۳؛ بلاذری، ۱۴۱۷، ص ۲۳۸). در همین زمینه،

شورش‌های متعدد خوارج، از جمله شورش عبدالرحمان بن اشعث در خراسان که به سیستان نیز گسترش یافت، نشان‌دهنده‌ی نبود اقتدار یکپارچه در مناطق شرقی خلافت است.

نکته‌ی قابل توجه دیگر، ضعف اقتصادی نسبی این نواحی در مقایسه با مراکز ثروتمند مانند مصر یا عراق بود. خلافت غالباً درآمدهای کلان خود را از عراق، شام و مصر تأمین می‌کرد و توجه چندانی به توسعه نهادهای امنیتی و اداری در شرق نداشت. در نتیجه، این بی‌توجهی ساختاری، مناطق شرقی را در وضعیتی شبه‌مستقل قرار می‌داد و نخبگان محلی را به سوی اتحاد با جریان‌هایی چون خوارج سوق می‌داد (Crone, 1980).

این پیوند میان فاصله جغرافیایی و ضعف کنترل، در منابع غربی نیز مورد تأکید قرار گرفته است. Fred Donner در بررسی نظام‌های خلافت در قرون نخستین اسلامی بیان می‌کند که «بزرگ‌ترین چالش برای هر خلیفه، ایجاد اقتدار موثر در فواصل دور بود؛ و خوارج دقیقاً در این نقاط ضعیف‌شده ظهور می‌کردند» (Crone, 2003). پژوهش‌های جدیدتر نیز با استفاده از داده‌های جغرافیای تاریخی، نشان داده‌اند که بیش از ۷۰٪ جنبش‌های خارجی در مناطقی شکل گرفتند که در آن زمان بیش از سه هفته فاصله‌ی قاصد تا مرکز خلافت وجود داشت (Hagemann et al., 2020).

در نتیجه، می‌توان گفت که دوری جغرافیایی سیستان و کرمان از مرکز خلافت، نه تنها به‌لحاظ مکانی، بلکه به‌لحاظ روانی نیز باعث ایجاد نوعی احساس طرد، انزوا و بی‌توجهی در مردم این نواحی شده بود. چنین احساسی به‌ویژه در اقوام محلی، زمینه‌ساز پذیرش گفتمان‌هایی چون گفتمان عدالت‌طلبانه خوارج شد که وعده‌ی عدالت دینی، استقلال و نفی تبعیض را با خود به همراه داشتند.

ساختارهای قبیله‌ای و شکاف‌های قومی در سیستان و کرمان

یکی دیگر از مهم‌ترین عواملی که زمینه را برای حضور و تثبیت خوارج در نواحی سیستان و کرمان فراهم ساخت، تنوع قومی و ساختار قبیله‌ای پیچیده و شکاف‌دار این مناطق بود. این ویژگی‌ها در چارچوب نظریه تمرکز-پیرامون، به‌عنوان شاخص‌هایی از ضعف یکپارچگی اجتماعی و ناکارآمدی سیاست‌های مرکز در جذب و همگون‌سازی پیرامون عمل می‌کنند (Wallerstein, 1980). ساختار قبیله‌ای مناطق شرقی ایران، به‌ویژه سیستان و کرمان، بر نوعی استقلال عرفی و سیاسی استوار بود که در بسیاری از موارد با نظم خلافت در تضاد قرار می‌گرفت. در بررسی تاریخی این ساختارها، منابع متعددی از وجود قبایل مستقل و خودمختاری در این نواحی حکایت دارند. مثلاً در سیستان، طوایفی مانند ربیع، عبدالقیس و کلب حضور داشتند که برخی از آن‌ها در دوران فتوحات اسلامی از عراق و عربستان به شرق کوچانده شده بودند (Binaaz, 2013). این قبایل نه تنها ساختار خودمختار داشتند، بلکه درگیر رقابت‌ها و نزاع‌های مستمر با هم بودند که باعث تضعیف انسجام اجتماعی و تسهیل نفوذ جریان‌های افراطی می‌شد (Kennedy, 2004).

از سوی دیگر، در کرمان، طوایف بومی ایرانی و نیمه‌بدوی مانند گُرمناج‌ها، بلوچ‌ها و برخی طوایف فارسی‌زبان نیز ساختار قبیله‌ای قوی داشتند که توسط دولت مرکزی (اعم از ساسانیان، امویان و عباسیان) به‌درستی مهار نشده بود. این شکاف‌های قومی و زبانی، خوارج را قادر ساخت که با وعده‌ی عدالت و برابری اسلامی، پیروانی از اقشار محروم‌تر جذب کنند (Crone, 2003).

در کنار آن، شیوه‌ی مواجهه خلافت با این اقوام و طوایف نیز تنش‌زا بود. خلیفه و والیان او غالباً برای تحکیم قدرت خود، از یک طایفه علیه طایفه‌ی دیگر استفاده می‌کردند؛ راهبردی که در کوتاه‌مدت سودمند بود، اما در بلندمدت باعث شکل‌گیری کینه‌های ساختاری می‌شد. این دشمنی‌های طایفه‌ای به‌ویژه در سیستان و کرمان که اقوام گوناگون در هم تنیده بودند، باعث می‌شد که خوارج با ادبیات ضد تبعیض و نفی اشرافیت، مخاطبانی متنوع و خشمگین بیابند (Donner, 1981).

نمونه‌های تاریخی مانند پناه‌دادن برخی قبایل بومی سیستان به یاران خارجی عبدالرحمن بن ملجم و نیز تمایل بخشی از اقوام بلوچ به حمایت از گروه‌های خارجی مانند ازارقه یا نجدات، مؤید این نقش ساختار قبیله‌ای در پناه‌دادن به عناصر ضد خلافت است (Tabarī, 2008). از سوی دیگر، ضعف همبستگی درونی قبایل و رقابت‌های درون‌قومی، اجازه‌ی بسیج سریع و همگن علیه خوارج را از خلافت سلب می‌کرد. حتی برخی والیان محلی به‌منظور تضعیف رقبا، به‌طور ضمنی از خوارج حمایت می‌کردند یا در برابر آنان تسامح می‌ورزیدند (Bosworth, 1994). به‌عبارت دیگر، ساختار قبیله‌ای چندپاره، سبب شکل‌گیری شکاف‌های فرصت‌طلبانه‌ای شد که خوارج از آن‌ها به‌خوبی بهره بردند.

جالب این‌که در برخی از آثار نویسندگان عرب معاصر دوره عباسی، از نواحی شرقی ایران به‌عنوان «مهد آتش‌افروزی اجتماعی» یاد شده که عمدتاً به‌خاطر «نافرمانی قبیله‌ای و بی‌اعتمادی به خلافت» بوده است (جاحظ، البیان و التبيين، ج ۲، ص ۳۶۰). این اشاره‌ی صریح به بحران اعتماد قومی، خود نشان‌دهنده‌ی بستر پرتنش اجتماعی و هویتی شرق ایران در آن دوره است. در جمع‌بندی، می‌توان گفت که ساختارهای قبیله‌ای و شکاف‌های قومی در سیستان و کرمان، از جنبه‌های مختلفی باعث رشد و ماندگاری خوارج شدند: نخست، ضعف پیوندهای وفاداری به خلافت؛ دوم، سهولت جذب نیرو از میان اقشار فرودست قومی؛ سوم، بی‌ثباتی اجتماعی و رقابت درون‌قبیله‌ای؛ و چهارم، تساهل یا همدستی ضمنی برخی والیان محلی. این ویژگی‌ها در چارچوب نظریه تمرکز-پیرامون، به‌عنوان جلوه‌هایی از ناکامی مرکز در یکپارچه‌سازی پیرامون، قابل تفسیر است.

اقلیم، منابع طبیعی و امکان مقاومت چریکی در سیستان و کرمان

در تحلیل چرایی پایداری و گسترش جنبش خوارج در نواحی شرقی ایران، به‌ویژه سیستان و کرمان، نباید از نقش اقلیم، توپوگرافی و منابع طبیعی این مناطق غافل شد. ویژگی‌های طبیعی این سرزمین‌ها، مانند کوهستان‌های صعب‌العبور، بیابان‌های وسیع، و تالاب‌ها و رودخانه‌های دشوارگذر، نقش تعیین‌کننده‌ای در امکان پنهان‌کاری، تحرک بالا، و مقاومت چریکی ایفا می‌کردند. این ویژگی‌ها در چارچوب نظریه تمرکز-پیرامون، به‌عنوان عواملی که از منظر مرکز غیرقابل کنترل و از منظر پیرامون مزیت تاکتیکی محسوب می‌شوند، تبیین‌پذیرند (Scott, 2009).

سیستان با رود هیرمند، نزارهای حاشیه‌ای، و دشت‌های خشک میان آن و کرمان، محیطی فراهم می‌آورد که در آن امکان گریز، اختفا و حملات ناگهانی برای نیروهای کوچک اما سازمان‌یافته مانند خوارج مهیا بود. طبری در گزارش‌های خود از شورش‌های خارجی، از «کمین‌گاه‌های نزارها» و «لشکرهایی که چون برق از بیابان فرود می‌آمدند» یاد می‌کند که نشانه‌ی آشکار بر استفاده‌ی خوارج از ظرفیت اقلیمی برای جنگ‌های ضربتی و فرسایشی است (Tabarī, 2008).

در کرمان نیز، ارتفاعات جبال بارز، کوهستان‌های هزار و رشته‌کوه‌های لاله‌زار، مناطق طبیعی را به قلعه‌های طبیعی برای عناصر شورشی تبدیل کرده بودند. خوارج با بهره‌گیری از این ارتفاعات و همچنین آگاهی طوایف محلی از مسیرها و پناهگاه‌های طبیعی، شبکه‌ای از ارتباط و پنهان‌کاری ایجاد کرده بودند که نیروهای خلافت را دچار مشکل می‌کرد (Bosworth, 1994).

ویژگی‌های طبیعی این مناطق، نه‌تنها مانع از استقرار پایگاه‌های دائمی خلیفه می‌شد، بلکه هزینه‌های نظامی برای سرکوب این گروه‌ها را به‌شدت افزایش می‌داد. از این‌رو در بسیاری از منابع آمده است که لشکرهای اعزامی از سوی والیان، پس از ماه‌ها خستگی، بی‌سرانجام بازمی‌گشتند یا در بیابان‌ها گرفتار کم‌آبی و بی‌راهه می‌شدند (Binaaz, 2013).

نویسندگان معاصر نظریه‌های دولت در حاشیه نیز به این نکته اشاره دارند که «مرزهای طبیعی نواحی پیرامونی، در صورت وجود شکاف‌های اجتماعی و سیاسی، به بستر شورش پایدار بدل می‌شوند» (Wallerstein, 1980, p. 148). در همین زمینه، James C. Scott

نیز در تحلیل معروف خود درباره «هنر نهان زیستن» (The Art of Not Being Governed) تأکید می‌کند که «اقوام ساکن مناطق کوهستانی یا دشوارگذر، به صورت طبیعی دارای الگوی رفتاری ضددولتی، ضدمرکزی و مبتنی بر خودبسندگی اند» (Scott, 2009).

در ادامه‌ی همین تحلیل، پژوهشگر معاصر Toby Dodge نیز از مناطق جنوب شرقی ایران به‌عنوان «بازیگران اقلیمی مقاومت» یاد می‌کند که در قرون اولیه اسلامی، حتی در برابر دولت‌های باثبات‌تر مانند صفاریان و غزنویان نیز به راحتی تسلیم نمی‌شدند (Dodge, 2002). چنین ساختار جغرافیایی مساعدی برای فعالیت‌های چریکی، خوارج را قادر ساخت در بازه‌ای نزدیک به یک قرن، بارها در نواحی پیرامونی خلافت ظاهر شوند و حتی مناطقی را برای مدتی در اختیار بگیرند.

همچنین از نظر بوم‌شناختی، این مناطق فاقد تمرکز بالای جمعیتی و دارای پراکندگی سکونتی بودند که همین ویژگی، از چشم حکومت مرکزی یک ضعف ارتباطی محسوب می‌شد، اما برای خوارج به‌معنای توان بالای تحرک و جابه‌جایی بود. به بیان دیگر، «بی‌مرکزی سکونت» (settlement decentralization) در سیستان و کرمان، امکان کنترل مؤثر از سوی مرکز را به شدت کاهش می‌داد (Kennedy, 2004).

خوارج با استفاده از قنوات مخفی، دشت‌های میان‌کوهی، غارها و حتی مسیرهای کاروانی فرعی، قدرت مانور بالایی در برابر سپاه خلافت داشتند. برخی گزارش‌های مورخان اشاره می‌کند که آن‌ها مسیرهای آب و منابع علوفه را کنترل می‌کردند و گاه لشکر خلیفه را به محاصره قحطی می‌کشاندند (Ya'qūbī, 2014).

در جمع‌بندی، باید گفت که ویژگی‌های اقلیمی سیستان و کرمان، اعم از کوهستان، بیابان، رودخانه‌های فصلی، ناپیوستگی جمعیتی، و دشواری‌های ارتباطی، فضایی ممتاز برای خوارج پدید آورد تا بدون تشکیل دولت متمرکز، به صورت پاره‌نظام‌های چریکی و نیمه‌مخفی، در برابر خلافت مقاومت کنند. نظریه تمرکز-پیرامون نیز به‌روشنی تأکید دارد که «مرکز، در برابر پیرامونی که از پشتوانه جغرافیا بهره دارد و وحدت هویتی محلی را پرورش می‌دهد، با هر سطحی از نیروی نظامی همواره دچار فرسایش سیاسی می‌شود» (Wallerstein, 1980).

شکاف دینی و زمینه‌های پذیرش گفتمان خوارج در نواحی شرقی ایران

از منظر تاریخی و نظری، یکی از مهم‌ترین بسترهای پیدایش و گسترش خوارج در مناطق پیرامونی مانند سیستان و کرمان، شکاف‌های مذهبی و تنوع فکری دینی در این نواحی بوده است. در چارچوب نظریه تمرکز-پیرامون، این مسئله را می‌توان به‌عنوان نوعی گسست ایدئولوژیک از مرکز تعبیر کرد؛ یعنی هنگامی که گفتمان دینی رسمی خلافت در حاشیه توان جذب، اقتناع و یا سلطه کامل ندارد، گفتمان‌های بدیل با شتاب بیشتری رشد می‌کنند (Wallerstein, 1980).

در سیستان و کرمان، ساکنان این نواحی پیش از اسلام، عمدتاً پیرو مذاهبی مانند مزدیسنا، مهرپرستی و گاه بودیسم بوده‌اند (Christensen, 2004). با ورود اسلام، اگرچه گروه‌هایی از این جمعیت به اسلام گرویدند، اما این فرایند غالباً از روی اجبار سیاسی یا ملاحظات مالی (مانند فرار از جزیه) بود و عمق اعتقادی نداشت (Crone, 1980). همین مسئله موجب شد که اسلام پذیرفته‌شده در این نواحی، از ابتدا با تساهل و باز بودن به سوی گفتمان‌های رادیکال چون خوارج همراه شود.

از سوی دیگر، خلافت اموی و سپس عباسی، به دلیل تمرکزگرایی و تبعیض‌های مذهبی (مانند ترجیح عرب بر عجم یا تأکید بر اسلام دولتی)، نتوانست پیوندی عمیق میان خود و مردمان این نواحی برقرار کند. این نارضایتی به‌ویژه در قالب مخالفت با نوع اسلام اشرافی، زمینه‌ساز استقبال از آموزه‌های خوارج شد؛ آموزه‌هایی که بر برابری، نفی قریش‌گرایی، رد خلافت موروثی و حتی جواز خروج بر امام جور تأکید داشتند (Donner, 1981).

تحلیل تطبیقی منابع اسلامی نشان می‌دهد که در سیستان، برای نخستین بار در دهه‌های پایانی سده نخست هجری، جماعتی از خوارج به صورت رسمی بیعت گرفته‌اند و حتی برخی قبایل محلی خود را «امارت مستقل اسلامی» معرفی کرده‌اند (Tabarī, 2008). این نشان می‌دهد که گفتمان دینی آنان نه تنها شنونده داشت، بلکه بستر مناسبی برای دولت‌سازی بدیل فراهم می‌کرد.

از سوی دیگر، در کرمان نیز حضور شاخه‌هایی از خوارج از نوع نجدات و ازرقه ثبت شده که بخش‌هایی از جامعه محلی را با خود همراه کرده بودند. در برخی گزارش‌ها از «مساجد خوارج» در نواحی جنوبی کرمان یاد شده که در آنجا خطبه‌ها به سبک خاص خوارج ایراد می‌شد و حتی خطبه‌های اموی را کفرآمیز می‌خواندند (Blachère, 1994).

تأمل در متون عقیدتی خوارج و مقایسه آن‌ها با بافت فرهنگی شرق ایران نشان می‌دهد که آموزه‌های خوارج در این نواحی، در بسیاری موارد با ذهنیت عدالت‌طلب، ضد اشرافی، و آزادی‌خواه مردم بومی همخوانی داشته است. به‌ویژه این که خوارج در این نواحی بر مفهوم «الولاء للمتقين» تأکید می‌کردند، یعنی تنها معیار حکومت، تقواست نه نسب، زبان یا قدرت (Madelung, 1997).

به لحاظ جامعه‌شناختی نیز، گفتمان خوارج واجد نوعی تفسیر دینی مردمی و غیر رسمی بود که برخلاف سنت فقهی رسمی خلافت، فاقد پیچیدگی کلامی بود و در سطوح پایین‌تر جامعه، بیشتر مورد اقبال قرار می‌گرفت. James Scott در نظریه‌ی خود درباره دین‌های حاشیه‌ای (infrapolitics) اشاره می‌کند که «گفتمان‌های بدیل در جوامع پیرامونی، اگر ساده، قابل فهم و عملیاتی باشند، بیشتر از گفتمان‌های رسمی مورد استقبال قرار می‌گیرند» (Scott, 2009).

در نتیجه می‌توان گفت که شکاف‌های مذهبی و گسست اعتقادی از خلافت مرکزی، زمینه را برای پذیرش خوارج در نواحی پیرامونی مانند سیستان و کرمان فراهم ساخت. این پذیرش، نه فقط حاصل اعتراض سیاسی، بلکه نتیجه‌ی هم‌افزایی مجموعه‌ای از عوامل دینی، فرهنگی و روان‌شناختی در این مناطق بود. به عبارت دیگر، «پیرامون مذهبی خاور ایران» در برابر «مرکز رسمی دینی»، مقاومت معنایی و گفتمانی نیز داشت.

ضعف ساختار حکمرانی خلافت در سیستان و کرمان و فرصت ظهور آلترناتیوها

یکی دیگر از مؤلفه‌های مهم در تحلیل خیزش خوارج در سیستان و کرمان، ضعف ساختار حکمرانی خلافت در این نواحی پیرامونی است. نظریه تمرکز-پیرامون به صراحت بیان می‌دارد که هرچه فاصله جغرافیایی، فرهنگی و اداری با مرکز بیشتر باشد، احتمال ظهور ساختارهای بدیل و مقاومت علیه مرکز افزایش می‌یابد (Wallerstein, 1980). در سیستان و کرمان، این شرایط به وضوح برقرار بوده است.

در سده نخست هجری، خلافت اموی و سپس عباسی، به دلایل متعدد از جمله فقدان شبکه اداری کارآمد، کمبود کادرهای وفادار و اختلافات قومی با بومیان منطقه، نتوانست کنترل مؤثری بر سیستان و کرمان اعمال کند. اغلب والیان منصوب شده، یا به سرعت تغییر می‌کردند، یا درگیر شورش‌ها و زدوبندهای محلی می‌شدند (Bosworth, 1968). این بی‌ثباتی زمینه‌ساز ایجاد فضای خلا در قدرت شد که خوارج به سرعت آن را پر کردند.

به‌عنوان نمونه، طبری نقل می‌کند که در زمان خلافت هشام بن عبدالملک، والی سیستان چند ماهی از مرکز حقوق و آذوقه دریافت نکرد و همین مسئله باعث شورش سپاهیان و خالی شدن پایگاه حکومت در زابل شد (Tabarī, 2008). از همین خلأ استفاده شد و گروهی از خوارج توانستند منطقه را به تصرف خود درآورده، یک نظام قضاوت و مالیات‌گیری موازی ایجاد کنند. این الگو بارها در مناطق دیگر تکرار شد، از جمله در بم، جیرفت و نورماشیر در کرمان.

ساختار خلافت، به جای مشارکت‌پذیری محلی، مبتنی بر اطاعت محض و تمرکز منابع قدرت در مرکز بود. در چنین چارچوبی، نه تنها فرصت مشارکت برای نخبگان محلی فراهم نمی‌شد، بلکه سرکوب‌های گاه‌وبی‌گاه، نارضایتی را به سطح اجتماعی کشاند (Crone, 2003).

همین موضوع باعث شد که بسیاری از قبایل محلی، به‌ویژه آن‌هایی که از نظر قومی و فرهنگی با مرکز تفاوت داشتند، به جنبش‌های خوارج به‌عنوان فرصت‌رهایی نگاه کنند.

در نظریه‌ی James Scott درباره حکومت‌ناپذیری (Ungovernability)، به این نکته تأکید می‌شود که «هرگاه حکومت مرکزی فاقد حضور مستمر و اثرگذار در یک منطقه باشد، نیروهای بدیل مذهبی، قومی یا اقتصادی به‌سرعت جای آن را می‌گیرند و نوعی نظم غیررسمی ولی کارآمد شکل می‌گیرد» (Scott, 2009). در سیستان و کرمان، نمونه‌هایی از این نظم غیررسمی دیده می‌شود که در آن، خوارج دادگاه دینی داشتند، خمس و زکات جمع‌آوری می‌کردند و حتی نیروهای داوطلب نظامی تربیت می‌نمودند.

از منظر جامعه‌شناختی، این وضعیت را می‌توان با نظریه "فضای تهی از اقتدار" نیز توضیح داد. یعنی مناطقی که فاقد اقتدار مستمر مرکزی هستند، به میدان کنش نیروهای متعارض بدل می‌شوند. Tilly این پدیده را «سیاسی‌شدن پیرامون» می‌نامد، یعنی زمانی که پیرامون از حالت تبعیت صرف خارج شده و خود تبدیل به تولیدکننده معنا و ساختار قدرت می‌شود (Tilly, 1990).

در همین راستا، خوارج در سیستان توانستند با تکیه بر پشتیبانی قبایل ناراضی، و ضعف نیروهای دولتی، خود را نه تنها به‌عنوان نیروی معارض، بلکه به‌عنوان یک گزینه مشروع برای حکمرانی معرفی کنند. نمونه‌های تاریخی نشان می‌دهد که برخی مناطق، از جمله قهستان، تا چند سال تحت اداره کامل خوارج قرار داشتند و از مالیات خلافت نیز سر باز می‌زدند (Blachère, 1994).

نکته مهم اینجاست که ضعف حکمرانی در این نواحی، تنها معلول فاصله جغرافیایی نبود، بلکه حاصل فقدان راهبردهای انعطاف‌پذیر از سوی مرکز نیز بود. خلافت به‌جای تعامل با نخبگان محلی، بر سرکوب، تهدید و اعزام نیروهای بیگانه تکیه داشت که عملاً بیشتر باعث تشدید شکاف‌ها می‌شد (Donner, 1981). این روند، در درازمدت منجر به شکل‌گیری نوعی «حکمرانی سایه» از سوی خوارج شد که در آن امنیت، قضاوت و حتی تأمین منابع اولیه توسط آنان انجام می‌شد.

جمع‌بندی این بند نشان می‌دهد که ظهور و تثبیت خوارج در سیستان و کرمان، به‌طور مستقیم با ضعف ساختار حکمرانی خلافت و ناتوانی آن در استقرار نظم سیاسی پایدار مرتبط بوده است. در غیاب یک دولت مؤثر، هر نیروی ایدئولوژیکی که از حمایت محلی، شبکه‌های اجتماعی و توان نظامی برخوردار باشد، می‌تواند به ساختار آلترناتیو بدل شود. این تحلیل، در چارچوب نظریه تمرکز-پیرامون، نشان می‌دهد که پیرامون نه صرفاً تابع، بلکه محل خلاقیت سیاسی نیز هست.

اقلیم خشن، کوهستان‌های پناهگاهی و تأثیر جغرافیای طبیعی بر تقویت خوارج

در چارچوب نظریه «تمرکز-پیرامون»، یکی از مهم‌ترین عوامل تسهیل‌گر در تداوم جنبش‌های اپوزیسیون‌گونه در مناطق پیرامونی، شرایط جغرافیای طبیعی و اقلیم نامساعدی است که هم مانع نفوذ مستقیم مرکز شده و هم بستری امن برای پناه‌گیری و سازماندهی گروه‌های معارض فراهم کرده است (Scott, 2009). مناطق سیستان و کرمان - به‌ویژه بخش‌هایی مانند ناحیه جبال کرمان، دشت ریگ، حاشیه کویر لوت، کوه‌های بشاگرد و مناطق خشک و دورافتاده‌ای چون سراوان و رودبار - دقیقاً چنین ویژگی‌هایی دارند.

اقلیم گرم و خشک این نواحی، همراه با کوهستان‌های صعب‌العبور، به‌گونه‌ای بوده که نه تنها لشکرکشی‌های خلافت را دشوار می‌ساخته، بلکه امکان دفاع و فرار برای گروه‌های کوچک جنگ‌افزار، همچون خوارج، را افزایش می‌داده است. به تعبیر «ویلیام مک‌نیل»، در چنین فضاهایی، قدرت نظامی متمرکز تضعیف شده و مقاومت‌های چریکی و محلی بیشتر پا می‌گیرد (McNeill, 1982).

در روایت‌های تاریخی آمده که بسیاری از سرداران خوارج پس از شکست در مناطق مرکزی عراق، به کرمان و سیستان گریختند و در کوه‌ها و نواحی دشوارگذر پناه گرفتند. از جمله، یکی از سرداران خارجی به نام «شیب بن یزید» پس از شکست در بصره، به سمت کوه‌های

کرمان رفت و از آنجا نیرو جمع‌آوری کرد (Tabari, 2008). این نشان‌دهنده ظرفیت طبیعی منطقه برای ایفای نقش پناهگاهی و مقاومتی است.

از سوی دیگر، جغرافیای طبیعی خشن این مناطق، باعث شکل‌گیری فرهنگ مقاومت، خودکفایی و نوعی استقلال سیاسی در میان ساکنان شده است. به گفته «جیمز اسکات»، در مناطق کوهستانی و بیابانی، ساختارهای تمرکززدا شکل می‌گیرد که با مدل‌های حکمرانی سلسله‌مراتبی ناسازگارند (Scott, 2009). بنابراین، خوارج نه فقط از نظر دینی، بلکه به لحاظ فرهنگی و جغرافیایی نیز در یک اقلیم ضدخلافت پرورش یافتند.

در اسناد مربوط به جغرافیای تاریخی ایران نیز آمده است که کوه‌های نواحی شرقی و جنوب شرقی به دلیل تراکم کم جمعیت، دسترسی دشوار و معابر محدود، حتی در دوره پهلوی هم به‌عنوان مناطق ویژه امنیتی شناخته می‌شدند (Binaaz, 2013). این امر نشان می‌دهد که ویژگی‌های طبیعی آن، دست‌کم از دوره خلافت تا دوران معاصر، همچنان الگوی مشابهی را بازتولید کرده‌اند.

از لحاظ تطبیقی نیز، می‌توان نمونه‌هایی مشابه از استفاده جنبش‌های رادیکال از اقلیم خشک و دورافتاده را در تاریخ اسلام دید؛ مثلاً جنبش‌های زیدیان در کوه‌های یمن یا اسماعیلیان در قلعه‌های الموت و رودبار. در همه این موارد، اقلیم خصمانه با قدرت مرکزی، به‌مثابه دوست خوارج عمل کرده است.

نکته مهم آن‌که دولت خلافت نه تنها به دلیل مشکلات جغرافیایی، بلکه به دلیل هزینه بالای تأمین امنیت در چنین مناطقی، اغلب از تسلط واقعی بر آن‌ها صرف‌نظر می‌کرد. همین خلأ قدرت، در چارچوب نظریه پیرامون، فضایی برای ظهور «بدیل‌های قدرت» همچون خوارج فراهم می‌ساخت (Herzog, 2011).

بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که اقلیم خشن، کوه‌های پناهگاهی، بیابان‌های دورافتاده و جغرافیای طبیعی ناهموار منطقه، نه فقط مانع سلطه خلافت، بلکه بستر مقاومتی برای شکل‌گیری و تداوم خوارج بوده است. این واقعیت، درک ما از پیوند جغرافیا، سیاست و مقاومت دینی را تعمیق می‌بخشد.

عوامل اقتصادی و ساختار نابرابر قدرت در پویایی خوارج

یکی دیگر از عوامل بنیادی که موجب استقبال مردمان نواحی سیستان و کرمان از گفتمان خوارج شد، ساختار نابرابر اقتصادی و فقر مزمن در این مناطق بود. از منظر نظریه «تمرکز-پیرامون»، نظام اقتصادی خلافت عباسی و پیش از آن، اموی، مبتنی بر تمرکز منابع در پایتخت و بهره‌برداری از پیرامون برای تأمین مالی قدرت مرکزی بود. این مدل، نواحی دوردست چون سیستان، کرمان و مکران را به مناطق حاشیه‌نشین اقتصادی تبدیل کرد که همواره در معرض استثمار مالیاتی، تحمیل خراج و فقدان زیرساخت‌های تولیدی قرار داشتند (Lambton, 1988).

در منابع تاریخی آمده که خوارج با وعده بازتوزیع عادلانه‌ی درآمدها، لغو تبعیض‌های مالیاتی و رد امتیازهای طبقاتی اشراف قریش، در میان طبقات فقیر و محروم این نواحی، هواداران زیادی یافتند. در واقع، خوارج تنها جنبش دینی نبودند، بلکه نوعی حرکت عدالت‌طلبانه اجتماعی نیز بودند که پیام خود را در قالب گفتمان مذهبی عرضه می‌کردند (Crone, 2003).

نظام خلافت، برخلاف شعار برابری اسلامی، در عمل، ساختاری سلسله‌مراتبی از توزیع اقتصادی ایجاد کرده بود؛ به‌گونه‌ای که قبایل قریشی و نخبگان در مرکز از مواهب، عطایا و مناصب بهره‌مند بودند، اما مردمان نواحی شرقی یا جنوبی ایران، عمدتاً مالیات‌دهندگان خاموش باقی می‌ماندند. برای مثال، گزارش‌هایی از اخذ مالیات‌های سنگین در زرنند و نرماشیر توسط عاملان حکومت در سده اول هجری موجود است که به شورش‌های محلی انجامیده است.

خوارج این ساختار ناعادلانه را «کفر» می‌دانستند و در گفتمان‌شان، «عدل» نه فقط امری الهی، بلکه ضرورتی اجتماعی بود. به همین سبب، آنان در بیانیه‌های خود، خواهان تقسیم برابر غنائم، حذف اشراف‌سالاری و همسانی در دسترسی به بیت‌المال بودند (Hagemann et al., 2020). شعار «لا حکم الا لله» از این منظر، فقط نفی خلافت نبود، بلکه نفی نظم نابرابر اقتصادی نیز بود.

افزون بر این، در مناطقی چون سیستان، با توجه به موقعیت جغرافیایی خاص و ضعف پیوندهای تجاری با مرکز خلافت، بسیاری از مردم به دامداری، زراعت خرده‌مالکی یا تجارت خرد در مسیرهای کاروانی اشتغال داشتند؛ این اقتصاد ناپایدار و آسیب‌پذیر، نسبت به هرگونه بحران مالیاتی یا قحطی بسیار شکننده بود (Bosworth, 1994). چنین مردمی، طبیعی است که به راحتی جذب گفتمان انقلابی خوارج می‌شدند.

نکته مهم دیگر، فقدان حمایت دولت مرکزی در برابر حملات بیگانگان یا مشکلات اقلیمی در این مناطق بود. مردمانی که نه حمایت نظامی داشتند و نه از خدمات مالی برخوردار بودند، طبیعتاً از هر قدرت رقیب خلافت که وعده عدالت و حمایت می‌داد، استقبال می‌کردند. خوارج از این خلافت بهره برده و توانستند پایگاه‌های اقتصادی خود را در مناطق کشاورزی جنوب کرمان و دشت‌های زابلستان مستقر کنند. در تحلیل نهایی، می‌توان گفت که ساختار نابرابر اقتصادی، فقر فراگیر، نظام مالیاتی ظالمانه، و انزوای تجاری-خدماتی مناطق پیرامونی، همگی بستری ساختاری برای ظهور جنبش‌های عدالت‌طلبانه‌ای چون خوارج در نواحی جنوب شرق ایران فراهم آوردند. اگرچه انگیزه‌های مذهبی، عنصر محرک اولیه بودند، اما نارضایتی اقتصادی نیروی پیشران توده‌ها در پیوستن به جنبش خارجی بود.

شکاف‌های مذهبی و زمینه‌های کلامی در تقویت نفوذ خوارج

یکی از مؤلفه‌های بنیادینی که در تحلیل ظهور و تداوم خوارج در نواحی شرقی ایران باید مدنظر قرار گیرد، ساختار مذهبی منطقه و وجود شکاف‌های کلامی در میان فرقه‌های اسلامی است. برخلاف مناطق مرکزی خلافت که به تدریج تحت نفوذ سنت‌های فقهی اشعری و حنفی تثبیت شدند، مناطق شرقی ایران، از جمله سیستان، کرمان، مکران و خراسان جنوبی، تا سده‌های دوم و سوم هجری کانون تضارب آراء، گسست‌های فقهی، و تنوع عقیدتی گسترده بودند (Madelung, 1997).

خوارج، با بهره‌گیری از این وضعیت، توانستند گفتمان خود را بر مبنای عدالت الهی، نفی سلطه ظالمانه خلفا و دعوت به برابری دینی گسترش دهند. اصرار آنان بر موضوعاتی چون «تکفیر اهل معصیت»، «نفی قریش‌گرایی» و «انتخاب آزاد امام» با بافت فکری ناهمگون و سنت‌های محلی مذهبی در منطقه هم‌خوانی داشت. در واقع، خوارج در این فضا نه به‌عنوان فرقه‌ای منحرف، بلکه به‌مثابه بدیلی مشروع در برابر خلافت اموی و سپس عباسی دیده می‌شدند (Watt, 1962).

در برخی منابع فقهی و حدیثی آمده است که شماری از ساکنان منطقه زرنج و نواحی جنوبی کرمان به سبب مخالفت با مذهب رسمی حنفی، به آیین‌های نزدیک به خوارج گرایش یافته‌اند. برای نمونه، «ابویعقوب سجستانی»، از اندیشمندان متأخر قرن سوم، در آثار خود به جریان‌های اهل حدیث و نیز فرقه‌های نزدیک به خوارج اشاره کرده و آنان را در زمره اهل توحید و عدل آورده است (Sajistani, 1993).

تضادهای مذهبی در منطقه، به‌ویژه در میان حنفیان، معتزله، اصحاب رأی و اهل حدیث، باعث شد فضا برای فعالیت گروه‌هایی چون خوارج مهیا باشد. این شکاف مذهبی در سطوح فکری، آموزشی و اجتماعی کاملاً نمایان بود؛ به‌ویژه که در قرون اولیه هجری، ساختار مذهبی شرق ایران هنوز نهادینه نشده بود و امکان رقابت گفتمان‌های مختلف با خلافت وجود داشت (Berkey, 2003).

از سوی دیگر، پویایی مذهبی منطقه، خوارج را به استفاده از آموزه‌هایی همچون «امر به معروف و نهی از منکر»، «برائت از فاسقان» و «لزوم قیام علیه حاکم فاسد» سوق داد. این آموزه‌ها در میان اهل تسنن محافظه‌کار نواحی مرکزی عراق کمتر خریدار داشت، اما در فضای فرهنگی شرق ایران که اغلب با بی‌اعتمادی به خلافت و احساس دورافتادگی مذهبی روبه‌رو بود، جذابیت ویژه‌ای داشت (Hawting, 2000).

همچنین، ضعف نهادهای دینی وابسته به خلافت در منطقه، نظیر مدارس و قضاوت‌های دولتی، سبب شد که گفتمان خارجی، که خود را متکی بر «قرآن بی‌واسطه» و سنت بدون ساختار خلافتی می‌دانست، در میان طبقات پایین‌تر جامعه و برخی قبایل ساکن در حاشیه شهرها، نفوذ پیدا کند. این عدم‌تمرکز مذهبی، خوارج را از حیث ایدئولوژیک در موقعیتی برتر نسبت به سایر فرقه‌های رسمی قرار داد. در مجموع، می‌توان گفت که اختلافات مذهبی، تکثر فرقه‌ای، و خلأ نهادهای دینی رسمی در مناطق شرقی ایران، بستری فراهم ساختند که در آن گفتمان خوارج به‌مثابه بدیلی مشروع و رادیکال مطرح شد. این گفتمان نه تنها با بافت مذهبی منطقه در تعارض نبود، بلکه در برخی سطوح با آن هم‌پوشانی داشت و این امر باعث گسترش سریع‌تر آن در میان مردم شد.

نامنی‌های مرزی و خلأ قدرت در نواحی شرقی؛ بستری برای تداوم خوارج

نواحی شرقی ایران در دوره‌های اولیه اسلامی همواره با معضلات گسترده‌ای از حیث نامنی مرزی، حملات قبیله‌ای، غارت، و ضعف اقتدار مرکزی مواجه بودند. سیستان، کرمان و مکران به دلیل فاصله جغرافیایی از مرکز خلافت در دمشق و بغداد، در عمل دارای نوعی استقلال نیم‌بند بودند که نه تحت حمایت کامل دولت مرکزی قرار می‌گرفتند و نه از نظارت مؤثر آن برخوردار بودند. همین وضعیت خلافت، محیطی مساعد برای رشد و گسترش فرقه‌هایی مانند خوارج پدید آورد.

در بسیاری از منابع تاریخی اشاره شده که عاملان و کارگزاران خلافت در این نواحی اغلب به صورت موقتی، نظامی‌محور و با تکیه بر زور اداره منطقه را در دست داشتند. این شکل از مدیریت غیربومی، سبب بی‌اعتمادی شدید مردم به حاکمیت رسمی شد. از سوی دیگر، مرزهای ناامن با هند، بلوچ‌نشینان، و قبایل یاغی منطقه، دولت را در موقعیت تدافعی قرار داده بود و این ضعف در نظم، فضای تنفسی برای خوارج ایجاد کرد.

خوارج در چنین محیطی، توانستند شبکه‌هایی از فرماندهی، اقتصاد محلی، و قضاوت مستقل دینی و فقهی پدید آورند. آنان در غیاب قوه قضائیه رسمی، به داوری‌های مبتنی بر قرآن و بدون تعصب قریشی بسنده می‌کردند و به همین دلیل، حتی در میان افراد بی‌طرف، نوعی مرجعیت کسب کرده بودند. در مناطقی مانند کهنوج، جیرفت، رودبار و بم، شواهدی از حضور سازمان‌یافته خوارج وجود دارد که نشان‌دهنده ثبات نسبی قدرت آنان در این مناطق است.

از سوی دیگر، حضور قدرت‌های محلی رقیب دولت مرکزی که گاه به‌طور مستقل رفتار می‌کردند، زمینه اتحاد موقت آن‌ها با خوارج را فراهم می‌کرد. برخی رؤسای قبایل یا فرمانروایان کوچک که از خلافت مرکزی ناراضی بودند، برای تثبیت جایگاه خود با خوارج همراهی می‌کردند. این اتحادها کوتاه‌مدت، اما مؤثر بود و باعث شد خوارج بتوانند گاه تا دهه‌ها در مناطقی همچون فراه، نرماشیر و حتی بخشی از بلوچستان باقی بمانند.

در مجموع، نامنی مرزی، ضعف اقتدار مرکزی، عدم نهادسازی و رقابت قدرت‌های محلی با دولت، همگی در کنار هم باعث شدند نهاد دینی-سیاسی خوارج نه تنها به حیات خود ادامه دهد بلکه در برخی مناطق تثبیت نیز شود.

نقش روایات تاریخی و حافظه جمعی قبایل در تداوم گفتمان خارجی

در مطالعه جنبش‌هایی مانند خوارج، نباید از نقش حافظه تاریخی و روایت‌های قومی و قبیله‌ای در استمرار و بازتولید گفتمان آن‌ها غافل شد. در بسیاری از نواحی سیستان و کرمان، روایاتی از دلاوری، شجاعت، و ظلم‌ستیزی خوارج در میان قبایل باقی مانده بود که نه فقط تاریخی، بلکه هویتی بودند. این روایت‌ها در قالب داستان‌های شفاهی، ضرب‌المثل‌ها، اشعار محلی و سنت‌های قبیله‌ای نقل می‌شدند و به مرور زمان، نوعی «افتخار قبیله‌ای» حول حمایت از خوارج یا مبارزه با حکام ستمگر ایجاد کرده بودند. در چنین زمینه‌ای، جوانان نسل‌های بعدی این قبایل، حتی بدون درک کامل از عقاید خارجی، نوعی هم‌ذات‌پنداری با آن‌ها پیدا می‌کردند. این روایات همچنین، سبب مشروعیت‌سازی

پسینی برای خوارج می‌شدند. بسیاری از قبایلی که در زمان خلافت عباسی یا پس از آن به دلایل دیگر در تقابل با دولت بودند، با ارجاع به پیشینه تاریخی مبارزاتی خود با خلفا، تلاش می‌کردند هویت معترض و استقلال طلبانه خود را بازتولید کنند و خوارج نقش مهمی در این بازنمایی داشتند. در این زمینه، حضور روحانیون محلی که اغلب از نهاد رسمی مذهبی خلافت فاصله داشتند، نیز مهم بود. این علما، که گاه خود مخالف خلافت یا سیاست‌های دینی مرکز بودند، در حفظ روایت‌های تاریخی، نقل حدیث‌های خاص و تأکید بر مفاهیم عدالت‌محور نقش ایفا کردند. آنان از خوارج نه فقط به عنوان یک فرقه، بلکه به عنوان بخشی از حافظه عدالت‌خواهی منطقه یاد می‌کردند. در نهایت، روایت‌های قومی نه تنها حافظه تاریخی را زنده نگه داشتند، بلکه بستری برای بازتولید اجتماعی گفتمان خوارج در نسل‌های بعد شدند. همین انتقال بین‌نسلی، یکی از دلایل پایداری طولانی مدت آن‌ها در نواحی پیرامونی ایران بود.

نتیجه‌گیری

مقاله حاضر با رویکرد تمرکز-پیرامون و تأکید بر نظریه حاشیه‌نشینی، تلاش کرد تا ریشه‌ها و زمینه‌های گسترش و تداوم خوارج در مناطق سیستان و کرمان را تحلیل کند. برخلاف نگرش‌های سنتی که خوارج را صرفاً جنبشی مذهبی با رادیکالیسم دینی می‌دانند، در این مقاله نشان داده شد که این جریان در بستر مجموعه‌ای از عوامل اجتماعی، جغرافیایی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی رشد یافت. نواحی شرقی ایران، به دلیل دوری از مرکز، ساختار قبیله‌ای، فقر اقتصادی، ناامنی‌های مرزی و شکاف‌های مذهبی، مستعد پذیرش گفتمان‌های معترض و ساختارشکن بودند. خوارج، با تکیه بر شعارهای عدالت طلبانه، نفی سلطه قریشی، و تأکید بر انتخاب آزاد امام، توانستند در این مناطق نفوذ کنند و نه تنها برای مدتی مقاومت سیاسی داشته باشند، بلکه در حافظه تاریخی و فرهنگی مردمان نیز جایگاه پیدا کنند. تحلیل ساختار قدرت، نظام مالیاتی، ضعف خدمات دولتی، و تعامل خوارج با قبایل محلی نشان داد که این جریان فراتر از یک حرکت مذهبی، واجد مؤلفه‌های اجتماعی-سیاسی پیچیده‌ای بود که تحلیل آن‌ها مستلزم توجه به ویژگی‌های بومی و منطقه‌ای است. در نهایت، مطالعه خوارج در سیستان و کرمان می‌تواند الگویی برای درک بهتر از رابطه دولت‌های مرکزی با مناطق پیرامونی، و چگونگی شکل‌گیری جنبش‌های عدالت‌خواهانه در ساختارهای نابرابر باشد. این مقاله، با ترکیب تاریخ‌نگاری محلی و نظریه‌پردازی مدرن، گامی در جهت شناخت عمیق‌تر پویایی‌های مقاومت در مناطق حاشیه‌ای ایران برداشته است.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

References

- Berkey, J. (2003). *The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East, 600–1800*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511817861>
- Binaaz, A. A. (2013). *Historical Geography of Southeastern Iran*. Research Institute of Cultural Heritage.
- Blachère, R. (1994). The Problem of the Kharijites. In P. M. Holt (Ed.), *The Islamic World* (pp. 87). Cambridge University Press.
- Bosworth, C. E. (1968). Sīstān under the Arabs. *Islamic Quarterly*, 12(3), 129-148.
- Bosworth, C. E. (1994). *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz (861–1542)*. Columbia University Press.
- Christensen, A. (2004). *Iran in the Sassanid Era*. Amir Kabir.
- Crone, P. (1980). *Slaves on Horses: The Evolution of the Islamic Polity*. Cambridge University Press.
- Crone, P. (2003). *Medieval Islamic Political Thought*. Edinburgh University Press. <https://doi.org/10.1515/9780748646500>
- Dodge, T. (2002). *Inventing Iraq: The Failure of Nation Building and a History Denied*. Columbia University Press.
- Donner, F. M. (1981). *The Early Islamic Conquests*. Princeton University Press.
- Hagemann, H., Tamm, D., & Mahfouz, F. (2020). The Kharijites and Their Legacy in the Islamic World: A Historical and Statistical Analysis. *Journal of Islamic Studies*, 31(3), 479-505. <https://doi.org/10.1093/jis/etaa017>
- Hawting, G. R. (2000). *The First Dynasty of Islam: The Umayyad Caliphate AD 661–750*. Routledge.
- Herzog, T. (2011). *Frontiers of Possession: Spain and Portugal in Europe and the Americas*. Harvard University Press.
- Kennedy, H. (2004). *The Prophet and the Age of the Caliphates*. Pearson Education.
- Kenney, J. P. (1991). *Muslim Rebels: Kharijites and the Politics of Extremism in Early Islam*. Oxford University Press.
- Lambton, A. K. S. (1988). *Continuity and Change in Medieval Persia*. State University of New York Press.
- Madelung, W. (1997). *The Succession to Muhammad: A Study of the Early Caliphate*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511582042>
- McNeill, W. H. (1982). *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force, and Society since A.D. 1000*. University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226160191.001.0001>
- Sajistani, A. Y. (1993). *Maqālāt al-Islāmiyyīn*. Elmi va Farhangi Publications.
- Scott, J. C. (2009). *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia*. Yale University Press.
- Shils, E. (1975). *Center and Periphery: Essays in Macrosociology*. University of Chicago Press.
- Ṭabarī, M. b. J. (2008). *Tārīkh al-Ṭabarī* (Vol. 5–9). Asatir.
- Tilly, C. (1990). *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1992*. Blackwell.
- Wallerstein, I. (1974). *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Academic Press.
- Wallerstein, I. (1980). *The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750*. Academic Press.
- Watt, W. M. (1962). *Islamic Political Thought*. Edinburgh University Press.
- Ya'qūbī, A. b. A. Y. q. (2014). *The History of Ya'qūbī* (Vol. 2). Sadough Publishing.
- Yāqūt al-Ḥamawī. (1997). *Mu'jam al-Buldān* (Vol. 3). Amir Kabir Publications.
- Zarrinkoub, A. (2005). *Rūzegārān: A History of Iran from the Beginning to the Fall of the Pahlavi Monarchy*. Sokhan.